

ҚЫТАЙ ҚАЗАҚТАРЫ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ИС- ЛАМ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

Мәдениет сөзі қазақтың сөздік қорына латынның *Cultura* – өңдеу, егу деген сөзінен енген сөз. Бұл бізше табиғат объектісіндегі адамның әрекеті арқылы жасалатын өзгерістер деген мағынаны білдіреді. Бұл сөзде адам еңбегінің ерекшелігі, оның адамның іс-әрекетімен байланыстылығы, адамның және оның қызметінің бірлігі негізделген. Кейіннен «мәдениет» деген сөз жалпылық маңыз алды, адам жасағанның бәрін де «мәдениет» деп атады. Осы ұғымда мәдениеттің мазмұнды белгілері, түсінігі көрсетілді. Мәдениет – адам жасаған «екінші табиғат».

Мәдениет – жеке адамның өмір сүру мақсаты мен құндылық жүйесі, адамның өмір сүрген ортамен қарым-қатынасы. Ол – өзара қарым-қатынас нәтижесінде қалыптасатын ерекше құбылыс.

Ал, дін дегеніміз жалпы исламдақ көзқарас бойынша, Алла Тағаланың Пайғамбарлар арқылы ақыл иелеріне жіберген илаһи заңдар жиынтығы екені баршаға аян.

Дін, тіл, өнер, тарих және әдет-ғұрыптан бір ұлттың болмысын анықтайтын өзіндік мәдениеттің қалыптасатыны белгілі. Ислам дінін ұстанатын этникалық топтардың бір құрамы болып саналатын қазақ ұлтының мәдени құрылымы күрделі. Ол – түрлі көне мәдениеттер мен діндердің өзара ықпалдасуы мен қосылу нәтижесінде пайда болған рухани феномен [1, 3-б.]. Бұл қазіргі таңда біз «Қытай қазақтары» деп атап жүрген топқа да тән ерекшелік.

Әлемдік қазақ қауымдастығының бір бөлшегі саналатын Қытайдағы қазақтардың тұрмыс-тіршілігі, мәдениеті мен болмысы күрделі зерттеуді талап ететін үлкен процес.

Жалпы, Қытайдағы қазақ қоғамының қалыптасуы бірнеше кезеңдерден сипатталады.

Бірінші кезең: XVI ғасыр мен XVIII ғасырдың аралығы. Бұл кезеңде Жетісу, Тарбағатай аудандарындағы жерлер қазақ халқынан қазақ-ойрат соғысынан кейін тартып алынды. Нәтижеде орта және ұлы жүз қазақтарының үйреншікті көшіп-кону жерлері өзгерді.

Екінші кезең: 1757 жылы Цин империясының Орта Азия аймағында алғашқы Қытай жасақтары құрылып, Қазақ әскерінің көмегімен Жоңғар хандығын талқандағаннан кейін

өз үлесін сұраған қазақтарға Қытай мемлекеті өз күшімізбен жауды жеңдік деп, қазақтарға жер бермей қояды. 1767 жылдары Қытай әскерімен болған көптеген қақтығыстардан кейін қазақтар Іле мен Алтай аймағындағы кейбір жерлерді қайтарып алады. Кейінгі жылдары ұлы жүздің біраз бөлігі Іле өзенінің аймағына келіп, Қытай императорының хандығын мойындаса, қалған бөлігі 1850 жылға дейін тәуелсіз болып тұрып, кейін Ресей империясының құрамына енеді.

Үшінші кезең: 1860 жылғы Ресей-Қытай мемлекеттер арасындағы Пекин келісім шарты, 1864 жылғы Шәуешек хаттамасы, 1870 жылғы Тарбағатай Демаркациондық (анықталған шекараларды арнайы белгілермен бөлу) хаттамасы, 1879 жылғы Ливидийск келісім шарты, 1881 жылғы Петербург келісім шарттарына қол қоюмен байланысты.

Аталмыш хаттамалар мен келісім шарттарға қол қойылғанымен, қазақ халқының пікірімен санаспай осы аудандардағы қазақ халқы мен жерлері екі мемлекет арасында зорлықпен бөлінген болатын.

Осылайша екі державаның баса билеуінің әсерінен, тарих сахнасына қазақ диаспорасы мен ирредентасын (өз ұлтының басым бөлігі өмір сүріп жатқан мемлекетпен шекаралас аймақта тұратын этникалық азшылықты білдіреді) қамтыған, Қытай Халық Республикасының азаматтығындағы Қытай қазақтары деген атау пайда болды.

Қытай қазақтары орналасқан Қытайдағы осы өңір қазіргі таңда Шығыс Түркістан өңірі немесе Шыңжаң (XinJiang – жаңа өңір) деп аталады.

Шығыс Түркістан қазіргі Қытай халық Республикасының батыс солтүстігіне орналасқан Шыңжаң (Шинжияң немесе Цизнзияң) ұйғыр автономиялы районын көрсететін тарихи жағрапиялы атау. Ол Тянь-Шан тауының екі қапталында көсіліп жатқан – терістігі Жоңғар даласы, оңтүстігі – Тарымкеңістігі немесе Қашқария деп аталатын кең байтақ өлке. Жалпы жер көлемі бір миллион жеті жүз он мың шаршы шақырым. Шығысы – Қытайдың Гансу өлкесімен, батысы – Қырғызстанмен, Тәжікстанмен, терістігі – Қазақстанмен, Моңғолиямен, оңтүстігі – Тибетпен және Ауғанстанмен шекаралас. Ауа-райы қоңыржай, жер бедері таулы, көгалды, шөлді, қара топырақты өлке. Жерінің ең көп көлемін Такламакан және Гоби шөлдері алып жатады. Халқы он миллиондай. Негізгі халқы ұйғырлар 7 миллион, қазақтар бір жарым миллионнан астам. Моңғол, қырғыз, татар, өзбек, дүңған, тәжік, сібе, солан, орыс, қытайлар болып, барлығы бір

жарым миллиондай. Халқының тіршілік негізгі мал бағумен, жер өңдеумен, бау-бақша өсірумен, ұсақ қолөнерімен – маға-шекпен, кілем тоқумен шұғылданады.

Ислам діні – Шығыс Түркістандағы сенетін халық саны көп, таралу көлемі кең, қоғамдық әсері ең жоғары дін. Бұл өңірде Ислам дініне сенетін қазақ, ұйғыр, қырғыз, өзбек, тәжік, татар, дүңген қатарлы 10 ұлт бар болып, саны 10 миллионнан асады. Бұл Шығыс Түркістан халық санының 50 пайызынан артығын ұстайды. Ислам мәзһабтарынан сүнниттік, Шииттік бағыттары және діни сенім жүйесі жағынан суфизм бағыты сақталынған. Сүнниттік бағыт тәжіктерді қоспағанда, бүкіл Шығыс Түркістан мұсылмандарының 90 пайызын ұстайды. Шииттік бағыттың Шығыс Түркістан өңірінде екі тармағы болып, тәжіктер Исмаилия мәзһабына, бір бөлім ұйғырлар он екі имам мәзһабына сенеді. Суфизм бағытының Нахшбандия тарихаты көбінесе дүңген халқы арасында көбірек таралған. Қазақ халқы Шығыс Түркістан аймағының әр бұрышына таралып қоныстанса да бүкіл халық сүнниттік бағытты, діни сенім жағынан Ханафи мәзһабын ұстанады.

Шығыс Түркістан өңірі ежелден бері алуан түрлі діндер аралас таралған өңір. Тарихтағы діндер мейлі қалай дамып өзгерсе де, алуан түрлі діндер қатар өмір сүрген жағдайда ешқашан да түбірлі өзгерістер болмаған. Шығыс Түркістандағы діндердің тарихына тоқталғанымызда, алдымен осы діндердің даму барысындағы бірнеше маңызды кезеңдерді түсініп алуға тиіспіз.

Бірінші кезең, байырғы діндер кезеңі. Өңірде әуелде ең алғашқы тұрғындары жаратқан діни нанымдар, сондай-ақ осы байырғы нанымдардың дамуы нәтижесінде қалыптасқан шамам діні аса кең көлемде таралды. Бұл кезең байырғы замандардан бастап, жаңа эрадан ілгергі IV ғасыр тұсында кірме діндердің таралып жетуіне дейін жалғасты.

Екінші кезең, будда дінін негіз еткен алуан діндер қатар өмір сүрген кезең. Бұл кезеңде, будда дінінен тыс, тағы да байырғы діндер (шаманизмді өз ішіне алған), зороастрлық, даоэяу, манихейзм және несториан қатарлы діндер болды. Мұндай құрылым ислам дінінің таралып жетуіне дейін мың жыл шамасында жалғасты.

Үшінші кезең, будда діні мен ислам діні негізгі орынды иелеген алуан діндер қатар өмір сүрген кезең. Бұл кезеңде, ислам діні хотандағы діни соғыстар арқылы буддизм күштерін

оңтүстік Шинжияң өңірінен ығыстырып шығарып, оңтүстік Шинжияң ислам дінін негіз еткен, солтүстік Шинжияң будда дінін негіз еткен ауқым қалыптастырды. Бұл кезеңнің алғашқы мезгілдерінде алуан түрлі діндер не- дауыр көркейіп, соңғы мезгіліне жеткенде ора- сан өзгерістер туылды. Ислам дінінің халықтар арасында кеңінен таралуы нәтижесінде, зоро- астризм, несториандық, манихейзм қатарлы діндердің ықпалы біртіндеп әлсірей баста- ды. Мұндай құрылым алты ғасыр шамасында жалғасты.

Төртінші кезең, ислам дінін негіз еткен алуан діндер қатар өмір сүрген кезең. XVI ғасырдың басында, ислам діні шығыс Шағатай қағандығының зор күшпен жалпыластыруының нәтижесінде будда дінінің орнын басып, бүкіл Шығыс Түркістан өңіріндегі негізгі дінге айнал- ды. Бұл кезеңде, көп санды ұлттар мен ұлыстар ислам дінін қабылдағандықтан, осы ұлттардың бұрын ұстанып келген зороастр, манихейзм, несториан қатарлы діндері біртіндеп жойы- ла бастады. Будда, даужяу діндері тек қытай ұлтының арасында ғана сақталып қала берді. XVII ғасырдың басында, ойрат моңғұлдары тибет буддизмін қабылдаған соң, будда діні солтүстік Шинжияң дами бастады. Мұнан кейін, христиан, католик, православия қатарлы діндер Шығыс Түркістанға іркес-тіркес таралып жетті. Сонымен Шығыс Түркістанда ислам дінін негіз етіп, алуан діндер қатар өмір сүрген құрылым қалыптасып, күні бүгінге дейін жалғасты [2].

Зерттеу түйінімізге байланысты, біз Шығыс Түркістан өңіріне ислам дінінің таралуы мен исламның Шығыс Түркістан мұсылмандарының тұрмыс-тіршілігіне ықпалы жөніндегі төртінші кезенді бөлек қарастырайық.

Ислам діні әлемдік діндер ішіндегі ең соңғы, ең жас дін. Біз буддизм мен христиан дінін құл иеленушілік кезең формасына қалыптасқан және орта ғасыр жағдайына үйлескен діндер деп қарасақ, ислам діні орта ғасыр мәдениетінің түпнұсқасы ретінде өмірге келген және дамыған дін деп қарауға болады. Будда және христиан діндері өздерінен бұрынғы дін және мәдениет формалары негізінде өмірге келіп, буддалық және христиандық мәдениет форма- сын қалыптастырса, ислам діні өзгеше болған дін және мәдени құндылықтардың исламға тиімді жақтарынан пайдаланып, толық ислами ғылым, тұрмыс формасы мен мәдени жаңаруды барлыққа келтірген. Европа мәдениетінің қайта гүлденуінің негізін қалаған да ислам діні болғаны жасырын емес.

Ислам діні алғашында тек діни мәдениет немесе хақты жалғыз деп тану формасында барлыққа келген болса, Аббасидтер халифаты кезінде пайда болған «шығыс мәдени оянуы» арқылы 9-12 ғасырларда жаңа бір әлемдік тари- хи сипаттағы ислам мәдениетін қалыптастырып шықты. Онда діни мәдениеттен басқа, Ислам шариғаты, Ислам сәулет өнері, Ислам әдебиеті, араб жазуы және каллиграфиясы, сондай-ақ, ислам мәдениеті құрамындағы философия, медицина қатарлы жақтардан көрініс тапты. Ислам мәдениеті өзіне тән діни және тарихи ерекшеліктерден тыс, адамзат мәдениетінің ерте заманғы жалпы жетістіктеріне уәкілдік ете оты- рып, әлемдік құндылықтар жаратты.

Ислам діні Омая халифаты тұсында (661-750) Орта Азияға әсер ете бастады. Тарихи деректерде жазылуынша, Орталық Азия мен Шығыс Түркістан өңіріне исламның енуі VII-VIII ғасырларға жатқызылады. Алғашқы араб дін таратушылары 670 жылдардан бастап келе бастаған. VIII ғ. басында Орталық Азияда дін тарату қозғалысының жандануы байқалған. Арабтардың Орта Азиядағы көшпелі халықтарға исламды таратуға кірісуі алғашқы кезде Хашим халифа тұсында (624-743) болды деп көрсетіледі [3, 68 б.].

Исламның түбегейлі орнығуына VIII ғ. ор- тасында, 751 ж. Тараз қаласының маңындағы араб әскербасы Зияд ибн Салих пен қытай қолбасшысы Гао Сяньчжи (Gaoshanzi) арасын- да бірнеше күнге созылған Атлах шайқасында арабтардың жеңіске жетуі айтарлықтай ықпалын тигізді. Қытай әскері күйрей жеңіліп, Жетісу мен Шығыс Түркістан азат етіледі. Араб әскерінің бұл жеңісі Орта Азия жерінде ислам діні мен мәдениетінің орнығуының бастауы еді.

Бұл аймақ әртүрлі діндердің тоғысқан жері болғандығына қарамастан ислам дінін тара- ту бейбіт түрде жүріп жатты. Ұлы Жібек жолы көпшілік діндер, солардың ішінде христиандық (көпшілігі несториандық пен яковшілер), буд- дизм, зороастризм діндері үшін қолайлы аймақ болды. Далалы өңірде тұратын түркі халқы тәңіршілдікті ұстанды. Тұрғылықты халық ара- сына ислам еш зорлық-зомбылықсыз бейбіт жолмен таралды.

Тәңір тауының батысына орналасқан Қара- хандар мемлекетінде 935 жылы сұлтан Сағұқ Бұғрахан бірінші болып ислам дініне кірді, ол билікті қолына алғаннан кейін ислам дінін са- яси тәсіл арқылы зор күшпен жалпыластырды, Қашқар мен Атұшты Шығыс Түркістан өңірінің ислам діні орталығына айналдырды. 960 жылы

ислам діні мемлекеттік дін деңгейіне көтерілді. Араб тарихшысы Ибн әл-Әсир «Һижраның 349 жылы (960 жылы) 200 мың үйлі (шатырлы) мәлім бір түрік халқы ислам дінін қабылдады» деген. Бұл деректің Жетісу немесе Шығыс Түркістан өңірі екенінде күмән жоқ. Осы деректерге сүйене отырып, 960 жылдан бастап, ислам діні Шығыс Түркістан аймағына кеңінен таралған деп айтуға болады [4, 35 б.].

Осылайша қытай қазақтары арасындағы ғалам жаратылысы, адамның бұл өмірге келгендегі міндеті жөніндегі көне наным-сенімдердің орнын Алланың құдіреттілігі мен сипаттарын дәріптейтін, адамның мұсылмандық міндеттерін анықтайтын иманға негізделген жаңа исламдық сенім жүйесі алды.

Он неше ғасыр уақыт көлемінде ислам діні қытайдағы қазақ халқының тұрмыс-салты мен мәдениетіне зор әсерін тигізді. Бұл туралы философия ғылымдарының докторы, профессор С. Нұрмұратов өз еңбегінде: «Қазақ жеріне келген мұсылмандық бағыт исламның суниттік ағымындағы ханафиттік мазһаб болып табылады. Ислам өзінің көп ғасырлық тарихында әлеуметтік дүниенің көптеген саласына еңдей алатын ерекше рухани құбылыс екенін танытты», – деп көрсетеді [5, 75-б.].

Кеңестік, отандық ғалым М.С. Орынбековтің пікірінше, Адамның теңдігі мен еркіндігін, өмірдегі әділеттілік пен қайырымдылық құндылықтарын уағыздаған мұсылман діні – еркіндік және бауырмал түркілердің дүние танымына тең келеді. Сөйтіп, мұсылман бейнесі халықтың басым көпшілігі үшін өте тартымды болды. Ислам халықты ұйыстырушы және алда тұрған міндеттерді шешу жолында халықты жұмылдырушы негізге айналады. Ислам жоғарғы биліктің басындағылардан бастап, төмендегі кедейлер мен жарлы-міскіндерді қамтыған әрбір әлеуметтік таптың, яғни бұқараның жүрегі мен ақыл-ойын баурап алады [6, 252 с.].

Осы тұрғыда қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінде діннің алатын орны ерекше. Өйткені, дін өткен тарихи дәуірлердегі мәдениеттің барлық салаларын қамтиды. Орта ғасырда мұсылман мәдениетінің дамып-өркендеуіне түркілердің қосқан үлесі аз болған жоқ. Ислам дінінің ортағасырлық түркі әдебиетіне тигізген әсері сол заманда өмір сүрген ақындардың шығармаларында көрініс тапқан. Сондай-ақ дәстүрлі түркілік дүниетаным өзінің болмысын бүгінгі таңда да синтез немесе симбиоз түрінде сақтап келген [7].

Ислам дінінің қазақ даласына бейбіт таралуының себебі, ислами құндылықтардың қазақтың ежелден келе жатқан ұлттық дәстүрімен сәйкес келуінде жатыр. «Үлкенге құрмет – кішіге ізет», «жетімін жылатпау, жесірін қаңғыртпау», «үлкен тұрып, кіші сөйлегеннен без», «біреудің ала жібін аттамау» секілді көптеп кездесетін халық даналығының аят-сүрелермен, хадис-шарифтермен сәйкес келуінде жатыр. Ислами құндылықтардың ұлттық болмысына терең сіңуіне байланысты, қазақ халқында таза, саф қазақы мәдениет қалыптасты.

Қытай қазақтарының мәдениетіне Ислам дінінің ықпалын төмендегідей бөліп қарастыруға болады. Олар:

– *Ислам дінінің қазақтар арасында жалпы беттік таралуы нәтижесінде, Араб әдебиеті мен мәдениеті де еңдей кіріп, қазақ жыраулары Құран Кәрімде баяндалған түрлі оқиға желісі негізінде өзіндік ерекшелігі бар шығармалар жазған.*

Мұның мысалы, Жүсіпбек қожа Шайхисламұлы (1857-1937) 1899 жылы Қазан баспасында «қисса-и хазірет Жүсіп ғалейссалам мен Зылиқаның мәселесі» атты шығармасы. Сондай-ақ, атақты ақын, дін ғұламасы Ақыт қажы Үлімжіұлының «Ахуал қиямет» (насихат толғау) (Қазан, 1908), «Шұғайып» қатарлы өлеңдерін жатқызуға болады. Бұл өлеңдерде Құран Кәрімде баяндалған қиямет ахзуалы мен Құрандағы Шұғайып пайғамбар оқиғасы баяндалған. Ақындар бұл шығармаларының бәрінде Алланы ұлықтап, пайғамбарға салауат айтып отырған. Мысалы, Ақыт Үлімжіұлы өлеңінде:

Алланың сен ісіне.

Алланың аты айтылсын

Әрбір қылған ісінде» [8, 406 б.].

– *Араб жазуы негізіндегі төте жазу әліпбиі қалыптасты.*

Араб жазуы қытай қазақтарының күні бүгінге дейінгі жазу стилі болып келеді. X-XI ғасырларда ислам дінінің қазақ даласына таралуы бұрын осы өңірлерде таралып келген көне түркі (орхон) және көне ұйғур жазуын ығыстырып, араб жазуы үстемдік орынға өтті. Қазақ жазба мұраларының көпшілігі араб әліпбиі арқылы біздің заманымызға жетті. Мысалы, «Гулистан би-т-Турки» (Сайф Сарай), «Диуани лұғат-ат-Түрк» (Махмұд Қашқари), «Құтадғу біліг» (Жүсіп Баласағұн), «Һибат-ул-хақайк» (Ахмет Иүгінеки), т.б. шығармалар.

Алайда араб әліпбиінің өзіндік қиындықтары болды. 1912 жылы А.Байтұрсынов араб әліпбиіне негізделген қазақ жазуына алғаш өзгерістер жасады. Ол қазақ тілінің басқа түркі тілдерінен ерекшелігін анықтап, ұлттың өзіне тән дыбыстарын белгілейтін таңбаларды енгізді. Байтұрсынов емлесі қазақ жазуы тарихында «жаңа емле» («төте жазу») деп аталып, халықты сауаттандыруда ірі бетбұрыс жасады. Емле 1913 жылдан бастап мұсылман медреселерінде, 1929 жылға дейін кеңестік мектептерде қолданылды. Кемеңгер, қоғам қайраткері, ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынов жасаған араб жазуынан өзгертілген «төте жазу» қытайдағы біржарым миллион қандасымыздың төл жазуына айналып, олардың әлеуметтік мәдени-ағарту жұмыстары үшін үлкен қызмет атқарып отыр.

– *Ислам діні таралғаннан кейін қазақтар арасында діни оқу басталды.*

Кейінгі дәуірлерде бұл өңірді билеген Кидандар, Монғолдар барлық діндерге бірдей көзқараста болды. Сол себепті де Шығыс Түркістан өңірінде ислам діні будда дінімен бірге дамып отырды. Монғол жорығынан кейін, Шығыс Түркістан мен Мауреннахырдың басым бөлігі Шағатай ұлысына тәуелді болды. Осы аумақтағы ұлттар мәдениетінің өзара тоғысуы нәтижесінде Шағатай кітаби тілі жарыққа шықты. Әлішер Науаи қатарлы ақындардың еңбектері арқылы шағатай тілі кемелденген әдеби тіл деңгейіне көтерілді және жалпы халық тілі ретінде қолданылған. Бұған Ибн Әлидің «Қыпшақ кітабы», «Нахжұлы-Фарадис» еңбектері, Дүрбектің «Жүсіп-Зылиха» деген шығармасы, Саиф Сарайдың «Гүлістан Ибн түрік» атты еңбегі мысал бола алады. Орта Азиялық ғалымдар Мұхамет Хайдар Дулати, Шах Махмұт Жорас еңбектері шағатай тіліне аударылып, халық арасына тараған. Бұл үрдіс манжурлік Цин патшалығына қараған мезгілде де өз жалғасын тапты [9, 155 б.].

Діни оқу жүйесінің қалыптасуы, медреселерде Араб, Парсы, Шағатай тілдерінің оқытылуының әсері арқылы өңірдегі мұсылман ұлттардың сөздік қорына жаңа сөздер ене бастады. Мысалы: Алла, парыз, иман, намаз, имам, шарифат, бейіс, жаһаннам сияқты діни сөздерден тыс, мәдениет, әдебиет, ақиқат, бақыт, дүние, табиғат, ғылым, кітап т.б. әлеуметтік сөздер көп болды [10, 41 б.].

Қытайдағы қазақтар өздерінің ұлттық ерекшелігін, тілін, дінін және дәстүрлі мәдениетін сақтап қалудың бірден-бір жолы– ұлттың оқу-

ағартуды дамыту деп білді. Осы білім беруді діни оқу-ағартудан бастады [11, 251 б.].

Осылайша қытайдағы қазақтар оқу-ағарту жүйесін, білім беру ісін алғаш діни оқу-ағартудан бастады. Қазақтардың көшпелі салтына сәйкес, молда жалдап, бір рудың немесе бір ауылдың балаларын басын қосып, қыс мезгілінде оқыту – сол кездегі негізгі оқу жүйесіне айналды [12, 96 б.].

1827 жылы Алтай молдалары арасында беделді Мұхамет Момын (оқымысты Шаһи Мансур ұлы) Алтайдағы Қожамжар төре ауылында төре бейіті деген жерден үй салып, жанынан медресе ашып, бала оқытады. Кейіннен бұл медресенің орнына мешіт салдырады. Оның сыртқы көрінісіне қарап халық «сары мешіт» деп атап кетті.

Мұхамет Момын атқарған қызметтерінің арқасында қазылық қызметіне көтеріледі. Осылайша Алтайда тұңғыш ислами үкім шығаратын қазылық билік жүйесі орнайды [10, 25-26 б.].

Тарихшы, ғалым Қабимолла Мәнжібаевтың «Қазақ оқу-ағарту тарихынан қысқаша деректер» деген еңбегінде: «Шығыс Түркістандағы қазақтар мекендеген өңірлерде медреселі мешіттер ХІХ ғасырдың екінші жартысының соңынан бастап салына бастаған. Бұған Алтайдың Сары терек деген жерінде 1870 жылы салынған «Жота қажы» медресесін айтуға болады. 1920 жылы Іле ауданында «Токжан» медресесі салынған», – деген дерек кездестіреміз [9, 168 б.].

Уақыт өте келе діни білімге сұраныс артып, діни білім алатын бала саны көбейеді. Ендігі кезекте оларды бір жерге жиып оқытатын оқу орнына қажеттілік туады. Осы кезде Іле, Алтай, Тарбағатай сияқты ірі аймақтарының қалталы азаматтары мен жанашырлары өзара қаржы жинап, діни білім беретін бірді-екілі болса да бала оқытатын медресе ашуға үлес қосқан еді. Бұл медреселерден берісі қытай қазақтарының арысы күллі қазақтың рухани биігі саналған үлкен ғұламалар білім алып шықты.

Діни білім беру жүйесі бір ғасырдан астам уақыт бойы Қытайдағы қазақтардың негізгі білім жүйесі болып, қазақ қоғамына елеулі өзгерістер алып келді. Ол төмендегі жақтардан көрініс тапты:

– Діни білім беру жүйесі – Орта Азия халықтарының озық идеяларын қазақ даласына таратып, халықтың ойлау өрісінің аясын кеңейтті.

– Медреселер ұзақ уақыт бойы қазақ ұрпақтарының білім алатын орны болып, халық арасындағы сауатсыздықты төмендетті.

– Діни білім беру жүйесі – қазақ халқының біртуар дін және қоғам қайраткерлерін жетілдірді.

– Діни білім беру жүйесі – астрономия, математика сынды салаларды игеруге жол ашты.

– Діни білім беру жүйесі – қазақ халқының тілдік қорын байытты. т.б.

– *Өзінің түрлі саладағы іс-әрекетімен адамзат санасына тың нәрселер ұсынды. Иманға негізделген биік өнегелілікке шақырды. Ақиқаттың, әділдіктің, теңдіктің, бостандықтың және бейбітшіліктің қағидаларын үндеді.*

Ислам діні қытай қазақтарының ақиқатқа, әділеттілікке жетуіндегі бағдаршамы болды. «Тірі болсақ – бір төбеде, Өлсек – бір шұңқырда» деп бір Аллаға ант етіп, атқа қонған қазақтардың 1940-1941 жылдары Шығыс Түркістандағы жергілікті милитаристерге қарсы ұлт-азаттық қозғалысы болды. Бұл қозғалыс қазақ тарихына Ырысхан, Есімхан, Сұлубай, Сүлеймен, Оспан батыр қатарлы есімдерді қалдыруымен бірге Гималай асқан ұлы көштің бастамасы болды. Ұлт-азаттық қозғалысы кезеңінде де, Ұлы көш кезеңінде де ондағы қазақтар ислам құндылықтарын, иман тазалығын бойынан жоғалтпады. Қозғалыс бастырылғанымен, соңы «Үш аймақ қозғалысында» жалғасын тауып, «Шығыс Түркістан Ислам республикасын» құрумен аяқталғаны тарихтан белгілі [13].

– *Әлем кеңістігіндегі Алланың құдіретін танытатын дәлелдеріне назар салуға, Алламен байланыс құруға шақырды. Көшпенді мұсылман қазақ бұл байланысты құлшылық етумен, өз мойнындағы жауапкершіліктерін адал атқару арқылы орындады.*

Жоғарыда айтып өткеніміздей, Қытайдағы қазақтар арасына исламның толық таралуы жайырақ бастау алғанымен, бірте-бірте сол өңірдегі қазақтардың тек діні ғана емес, өмір сүру феноменіне де айналып үлгерді. Адам бойындағы имандылық мәселесі мен ар-ұят, адамгершілік мәселесі енді ислам шариғатымен нақышталып айтыла бастады. Ағартушы, ғұлама ғалым Ақыт Үлімжіұлы бір өлеңінде:

«Ынсап, ақыл, ар, ұят бір бастағы,
Бәрі түгел біреуде тұрмас тағы.
Бұл төртеуі біреуде жиылған жан,
Келісімсіз еш мінез, қылмас тағы.
Ынсап, ақыл, ар, ұят бітпеген жан,
Оңай емес өзінен қыр аспағы [8, 193 б.] –

деп адамның кісілік, адамгершілік қасиеттерін ерекше сипаттай келіп, адам жан дүниесінің тазалығы, имандылық ақыл-ойы секілді өзекті адам мәселелерін шешуге тырысып, терең фибрат аларлық ойлар түйіндейді.

– *Бауырмалшылыққа, сүйіспеншілікке, өзара бір-біріне жәрдемдесуге, ата-анаға деген ерекше құрметке баулыды.*

Бауырмашылдық, сүйіспеншілік қасиеттері «жетімін жылатпаған, жесірін қаңғытпаған» қазақ халқы үшін бөтен ұғым емес. Ол халықтың ежелден қалыптасқан рухани биіктігінің көрінісі. Ислам діні келгеннен кейін бұл моралдық-этикалық қасиеттер енді ислами түспен жандана бастады. Ұрлық, зинақорлық және ата-ананы құрметтемеу енді шариғи үкіммен жазаланатын болды.

– *Білімді болуға шақырды. Ислам ілімін меңгерген ғұламалар халық арасында ерекше бедел мен ықыласқа ие болды.*

– Жалпы Қытайдағы қазақтардың ішінен шыққан танымал тұлғалар аз емес. Олар өз өңірінің ғана емес, жер бетіне тарыдай шашылған күллі қазақтың маңдайына біткен шоқтығы биік тұлғалар болды. Қазақтарда әртүрлі дәрежедегі қазы, дінбасылар, имамдар, дін ғұламалары мен діни медресе-мектеп ұстаздары көптеп барлыққа әкелді.

Ақыт Үлімжіұлы 1866 жылы Шыңжаң өлкесі, Алтай аймағы, Көктоғай ауданында дүниеге келген. Ол өз заманының атақты ақыны, діни қайраткері, халық ағартушысы болған. Бала кезінен бастап Бұхарадан келген Мырзабақы деген ауыл молдасынан, одан кейін Бұқар медресесінде дәріс алып, араб, парсы тілдерін, сондай-ақ шариғат пен тәжуитті үйренген. 1908 жылы Алтай, Қобда аймақтары қажылар тобының аудармашысы ретінде Меккеге қажыға сапар шегіп барады. 1910 жылы елге қайтып келген соң, Сарытоғай ауылында мешіт салдырып, медресе ашып мұғалім болады. 1939 жылы Шыңжаң өлкесінің сол кездегі уалиі Шэнь Шицайдің үкіметіне наразы шыққан халық көтерілісіне белсене қатысқаны үшін тұтқынға алынып, мешіті талқанданып, кітаптары өртеліп, 1940 жылы түрмеде азаптап өлтірілген.

1891-1914 жылдары Санкт-Петербург, Қазан баспаларынан Ақыт Үлімжіұлының «Жиһанша», «Ахиретбаян», «Сәйпілмүлік – Жамал» дастандары, «Абият ғақидия», «Сейітбаттал Ғазы», «Ишан Махмұд» аталатын кітаптары бірнеше рет жарық көрді. Оның шығармалары «А. Алтайский» деген бүркеншік атпен «Айқап» журналына да жарияланып тұрған. Абай өлеңдерін үлгі ете отырып, «Дәлейлул-ғақылия» («Ақыл түбі») өлеңдер топтамасын жазып шыққан. «Адамның жасы», «Асан ата», «Шыңжан қаритасы», «Керей шежіресі», «Ер Жәнібек», «Алтай» деп аталатын туындылары ел арасына кеңінен таралған.

Ақын Ақыт Үлімжіұлы Қарымсақовтан бастап 30-дан астам халық ақындарының шығармалары жинастырылып, зерттеліп, ел игілігіне айналды [8, 44 б.].

Зуқа Сәбитұлы 1866 жылы шығыстағы Қалба тауының етегінде дүниеге келген. Абақ керейдің Ителі руынан шыққан ол – аталарының жолын қуып, діни дәріс алған. 1903 жылы Меккеге барып қажылық парызын өтеп келген.

Ғұсман қари Ешмұхаметұлы (1894-1955) кезінде 1946-1951 жылдар аралығында Тарбағатай өлкесі Шәуешек қаласының бас имамы және сол уақытта құрылған Шәуешек қаласындағы діни қазияттың (соттың) төрағасының орынбасары қызметін атқарған. Сондай-ақ, ол тек сол өңірде ғана емес, күллі Шыңжаң аты әйгілі «Бұлбұл қари» есімімен танымал шешен, білімпаз адам ретінде танылған [14, 405 б.].

Бұдан басқа Іле өңірінен шыққан өз дәуірінің озық ойлы, өрелі ақындарының бірі Шылбы Көмекұлы (1860-1936). Шылбы жастай медреседе тәлім алып, «Ағлам ахұн» деген діни шенге ие болған. Ол жастай халқының білімін оқу-ағарту арқылы көтеру керектігін сезініп, өзі қаладан ауылға барып өз қаражатымен медресе, мектеп салдырып, оқу-ағартумен айналысады. Сондай-ақ, ол өзі ел аралап жүріп, халықты балаларын медресе, мешіттерге беріп оқытуды насихаттайды [15, 268 б.].

– *Ислам діні Қытай қазақтарының әдет заңын қалыптастырды.*

Ислам шариғаты қытай қазақтарында әлеуметтік жағдайды реттейтін Абақ керейдің «Төрт би, Төре заңын» өмірге әкелді. Соның нәтижесінде Қытай қазақтарында Меншік қатаң қорғалып, жеке меншік қағидалары күшейтілген. Қылмыс, адам өлтіру шариғат үкімімен қатаң жазаланып отырған. Жазалау түрлері: дүре соғу, тас борату, масқаралау, айып салу, аяғына жығу деген секілді.

Төрт би, Төре заңы – қазақтың ертедегі Қасым ханның қасқа жолы, Есімханның ескі жолы және Тәуке ханның жеті жарғысы сынды дала заңдарының жалғасы іспетті болды. Дегенмен, бұл Қытайдағы Алтай қаласының Пекинге тіке қарап, ордадан Уаңыдық, Гүндік шен алғаннан кейінгі, Өңірде жасалынған алғашқы құқықтық-әдеттік заңдар жүйесі болды. Бұл заңның ежелгі дала заңдарынан өзгешелігі, заңның шариғат аясында барлық азаматтың тең терезеде заң алдында жауап беруі болды.

– *Кісі аттарына байланысты ерекшеліктер қалыптасты.*

Ислам дінінің ықпалынан пайда болған діни ұғымға байланысты есімдердің басым екенін атап өткен жөн. Олар Құрандағы Мұса (ғ.с.), Юнус (ғ.с.), Дауд (ғ.с.), Ысқақ (ғ.с.) және Сүлеймен (ғ.с.) тәрізді пайғамбарлардың есімдері; Алланың Ардақты Елшісі Мұхаммед пайғамбардың есімімен байланысты аттар; Алланың құлы деген мағына білдіретін кісі есімдері: Абдулахат (жалғыздың құлы), Абдулбаки (мәңгіліктің құлы), Абдурахман (бәрін жарылқаушының құлы), Хабибулла, Изатулла (Алланың сүйіктісі, Алланың мейірімі түскен) т.б.; Әзірет Әлиге телінген есімдер. Каримәлі, Асадулла, Хайдар, Зулфика т.б.

– *Діни антропонимдер әйел есімдерінде де молынан кездеседі.*

Антропонимия (anthropos «кісі» және opota «ат», «есім» деген сөзі) деп бір тілдегі яки бір облыстағы кісі аттарының жиынтығын айтады. Мысалы Әбиде (құлдық қылушы, табынушы), Месуме (Алла алдында күнәдан пәк), Нуриниса (Алланың нұры түскен), Ратие (Мұхамбеттің назары түскен) деген есімдер т.б.

Бұдан басқа, музыка мен би өнерінде, исламдық мәдениеттің әсері қатты көрініп тұрды. Қытайлық тарихшы, музыкатанушы Жоужинбау өзінің «Жібек жолындағы музыка мәдениеті» шығармасында «16 ғасыр соңында Шинжиян музыкасының исламдану мезгілі болды. Парсы музыкасы мен түркі музыкасы біртіндеп ислам-түрік музыкасына қарай ойысып, сіңісті. Ислам-түрік музыкасы ертедегі жібек жолы музыкасының өзегіне айналды да, жібек жолы музыкасының біртіндеп ислам-түрік музыкасымен тоғысуына берік негіз қалады» – дейді.

Ислам діні әр түрлі мұсылман ұлттарының дәстүрлі мәдениетіне айналды. Дегенмен, әртүрлі мұсылман ұлттарда өзіндік дәстүрлі мәдениетінің қалдығы да недәуір зор салмақты иеленді. Бұл көбінесе халық арасында ұлттық мерекелер, отбасылық-қоғамдық салт-дәстүрлер, сондай-ақ, көне наным-сенімдердің жұрнақтарының көптеп сақталуынан көрінеді. Дегенмен, ислам дінінің ұзақ уақыт халық арасында өркендеуінің нәтижесінде бұл наным-сенімдер ислам мәдениетімен тығыз байланысып кетті.

Негізінен Қытай қазақтарына ислам діні ерте таралғанымен, дамуы, гүлденуі кеш басталғанын айта кету керек. Бұған сондағы жергілікті биліктің аз ұлт қоныстанған аудандардағы халықты бақылауға алып, олардың діни сенім-нанымдарына тосқауыл болып отырғандығы басты себеп болды. Айталық, ауыл арасындағы молдалар неке істерін басқару, сүндетке отыр-

ғызу, жаназа шығару, құрбан айт, ораза айттарда намаз оқып, шағын медреселерде бала оқытса да, әлеуметтік қимылдарға ішкерілей араласып, төрелік айту кезеңіне жетпеді. Басқа ұлттар секілді мешіт тұрғызып, ел жиып, бес уақыт намазбен жұма намазын оқитын жағдай болмады [10, 57-б.].

Қазіргі күнде мұсылман дінін ұстанатын казактар саны жылдан жылға көбейіп келеді. Дей тұрғанмен, Мешітке шет мемлекеттен, олардың қоғамдық ұйымдарынан, жеке тұлғалардың қайырымдылық көрсетулеріне қытайдың мемлекет заңымен тыйым салынған. Ал мешіт молдаларының зейнетақысы мемлекет тарапынан бекітіледі. Осылайша молдалар мемлекеттік қызметкер саналып, әскерилер,

завод жұмысшылары, ғылыми қызметкерлер, дәрігерлер мен мұғалімдер секілді зейнетақы алады. Молданы үкімет тағайындайды. Молданың міндеті халыққа Құранды түсіндіру болды [16, С. 631-638.].

Осындай әлеуметтік, саяси жағдайларға қарамастан, ислам құндылықтарын бойына сіңірген қытай казактары ұлттық мәдениетінің негізін исламнан алып, ондағы асыл қасиеттерді бойына сіңірген. Ислам шариғаттарын қатаң сақтап, ұрпақтан ұрпаққа жалғап келеді. Қазіргі күнде қытайдағы казактардың салт-дәстүрі, әдет-ғұрпында, негізгі ұлттық мәдениетімен ұлттық руханиятының, дүниетанымының Құран және сүннетпен тығыз байланыста екенін көре аламыз.

Әдебиеттер

- 1 Нұртазина Н. Қазақ мәдениеті және ислам. – Алматы, 2002.
- 2 Мафьян – Шинжияндағы байырғы діндер. Қытай тілінен аударма / ауд.: С. Оқабайұлы // <http://kazak.xjass.com>
- 3 Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. – Алматы, 1998.
- 4 Құмарұлы Я. Қазақтың наным-сенім мәдениеті. – Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы., 2013.
- 5 Нұрмұратов С.Е., Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік-философиялық талдау. – Алматы, 2000.
- 6 Орынбеков М.С. Духовные основы консолидации казахов. – Алматы, 2001.
- 7 Әбуов Ә.Е. Қазақ халқының мәдениетіндегі ислам дінінің орны- www.sunna.kz.
- 8 Үлімжіұлы А. Шығармаларының толық жинағы. – Том 1. – Кония, 2011.
- 9 Мәнжібаев Қ. Қазақ оқу-ағарту тарихынан қысқаша деректер. – Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 2009.
- 10 Мыңжани Н. Ислам дінінің қазақ халқы арасына таралуы // Шыңжаң қоғамдық журналы. – 1990. – №1.
- 11 Оспанұлы Қ. Іле қазақ автономиялы облысы // Ағайын. – Алматы, 2000.
- 12 Ақметбекқызы Г. Қытайдағы казактардың саяси жағдайы мен әлеуметтік өмірі (1919-1949 жж). – Алматы, 2002.
- 13 Мәсімханұлы Д. Отаршылдыққа қарсы шыққан Оспан батыр. <https://egemen.kz/2014/?p=24013>
- 14 Ислам энциклопедиялық анықтамалығы. – Алматы: Аруна, 2010.
- 15 Мұқаметқанұлы Н. Қытайдағы казактардың қоғамдық тарихы. – Алматы: «Қаз.Ақпарат», 2000.
- 16 Балтабаева К.Н. Ислам в жизни казахов России и Китая // Актуальные проблемы исторической науки Казахстана: Материалы международной научно-практической конференции 29-30 мая 2009 г. – Алматы, 2009.

References

- 1 Nұrtazina N., Қазақ мәдениеті және ислам. – Almaty, 2002
- 2 Mafynjan – Shynzhijandағы bajyrғы dinder. Qytaj tilinen audarma. Audarған: Oқabajұly S., <http://kazak.xjass.com>
- 3 Bartol'd V.V. Dvenadcat' lekcij po istorii tureckih narodov Srednej Azii. – Almaty, 1998.
- 4 Құмарұлы Ja., Қазақтың nanым-senim мәдениеті. Shynzhаң halуқ baspasy. 2013.
- 5 Nұrmұratov S.E., Ruhani құndyлықtar әlemi: әleumettik-filosofijalyқ taldau. – Almaty, 2000.
- 6 Orynbekov M.S. Duhovnye osnovy konsolidacii kazahov. – Almaty, 2001.
- 7 Әбуов Ә.Е. Қазақ halkуның мәдениетіндегі islam dininiң орны- www.sunna.kz.
- 8 Ylimzhiұly A. Shyғarmalarуның toлық zhinaғы. Tom 1. Konija: 2011.
- 9 Mәнzhibaeв Қ., Қазақ оқу-ағарту tarihунан қысқаша derekter. Shynzhаң halуқ baspasy. – Yrimzhi, 2009.
- 10 Мыңжани N. Islam dininiң қазақ halkу arasyна taraluы. Shynzhаң қоғамдық zhurnalы. 1990. – №1.
- 11 Ospanұly Қ. Іle қазақ avtonomijaly oblyсы // Aғajын. – Almaty, 2000.
- 12 Aқmetbekқыzy G. Qytajdaғы казактардың saјasi zһardajy мен әleumettik өmiri (1919-1949 zһzһ). – Almaty, 2002.
- 13 Mәsimhanұly D., Otарshyldуққа қарсы шыққан Ospan batyr. <https://egemen.kz/2014/?p=24013>
- 14 Islam jenciklopedijalyқ anyқtamalyқ. – Almaty: Aruna, 2010.
- 15 Mұқametқанұly N., Qytajdaғы казактардың қоғамдық tarihу. – Almaty, «Қаз.Ақпарат», 2000
- 16 Baltabaeva K.N. Islam v zhizni kazahov Rossii i Kitaja // Aktual'nye problemy istoricheskoy nauki Kazahstana: Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii 29-30 maja 2009 g. – Almaty, 2009.